

พัฒนาการและพลวัตของวิสาหกิจการท่องเที่ยวโดยชุมชนเพื่อสังคมในประเทศไทย

THE DEVELOPMENT AND DYNAMICS OF COMMUNITY-BASED TOURISM AS SOCIAL ENTERPRISE IN THAILAND

อัษฎากรณ์ ฉัตรานันท์¹ ประกอบศิริ ภักดีพินิจ¹ วารชต์ มัชฌิมบุรุษ¹ และ สุริยา สัมจันทร¹

¹คณะบริหารธุรกิจและนิเทศศาสตร์ มหาวิทยาลัยพะเยา

Adsadakorn Chadtranant¹ Prakobsiri Pakdeepinit¹ Warach Madhyamapurush¹ and Suriya Somchan¹

¹School of Business and Communication Arts, University of Phayao

(Received: January 27, 2024; Revised: October 12, 2024; Accepted: February 11, 2025)

บทคัดย่อ

การศึกษาพัฒนาการและพลวัตของการท่องเที่ยวโดยชุมชนเพื่อสังคมในประเทศไทย เป็นการวิจัยเชิงคุณภาพ (Qualitative Research) โดยศึกษาเอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง (Documentary research) จำนวน 40 ฉบับ และสัมภาษณ์เชิงลึกกับผู้ให้ข้อมูลสำคัญซึ่งเป็นผู้มีส่วนได้เสียจากภาครัฐ เอกชน และการท่องเที่ยวโดยชุมชน (CBT) ต้นแบบที่ได้รับรองเป็นกิจการเพื่อสังคมในประเทศไทย รวมจำนวน 10 คน โดยมีคุณสมบัติสำคัญคือ เป็นผู้บริหารระดับนโยบายของการท่องเที่ยวโดยชุมชน (CBT) และวิสาหกิจเพื่อสังคม (SE) การวิเคราะห์ข้อมูลใช้เทคนิคการวิเคราะห์เอกสารหรือการวิเคราะห์เนื้อหา (Documentary or Content Analysis) ผลการวิจัยพบว่า พัฒนาการและพลวัตของวิสาหกิจการท่องเที่ยวโดยชุมชนเพื่อสังคมในประเทศไทยแบ่งออกเป็น 4 ระยะคือ ระยะที่ 1 (พ.ศ. 2512-2534) เป็นช่วงก่อตัวของแนวคิดกิจการเพื่อสังคม โดยเฉพาะโครงการในพระราชดำริซึ่งมีสถาบันพระมหากษัตริย์และกลุ่มชนชั้นนำในการขับเคลื่อน อันมีแรงผลักดันสำคัญมาจากปัญหาความยากจนและปัญหาเสียดสี ระยะที่ 2 (พ.ศ. 2535-2544) เป็นช่วงที่มีการนำการท่องเที่ยวไปเป็นเครื่องมือในการพัฒนาชุมชน ซึ่งขับเคลื่อนโดยองค์กรไม่แสวงหากำไรในรูปแบบมูลนิธิต่าง ๆ แรงผลักดันไปสู่ความเปลี่ยนแปลงนี้คือวิกฤตสิ่งแวดล้อมโลก จนต่อมาได้เกิดรูปแบบการท่องเที่ยวโดยชุมชนอย่างเป็นรูปธรรมหลังช่วงวิกฤตเศรษฐกิจต้มยำกุ้ง โดยมีองค์กรภาครัฐและการท่องเที่ยวแห่งประเทศไทย (ททท.) เป็นผู้ขับเคลื่อนหลัก ระยะที่ 3 (พ.ศ. 2544-2554) เป็นช่วงวางรากฐานการท่องเที่ยวโดยชุมชน (CBT) และส่งเสริมกิจการเพื่อสังคม (SE) ทั่วประเทศ โดยมีภาควิชาการเข้ามามีส่วนร่วมสร้างองค์ความรู้ CBT อย่างโดดเด่น แรงผลักดันสำคัญมาจากแนวคิดความรับผิดชอบต่อสังคม ระยะที่ 4 (พ.ศ. 2556-ปัจจุบัน) เป็นช่วงยกระดับมาตรฐานการท่องเที่ยวโดยชุมชนเพื่อสังคมอย่างยั่งยืน โดยมีสำนักงานส่งเสริมวิสาหกิจเพื่อสังคม (สวส.) ร่วมกับ องค์กรการบริหารการพัฒนาพื้นที่พิเศษเพื่อการท่องเที่ยวอย่างยั่งยืน (องค์การมหาชน) (อพท.) กรมการท่องเที่ยว และองค์กรปกครองส่วนท้องถิ่น ร่วมออกแบบโจทย์การพัฒนา กับ CBT ในระดับพื้นที่จริง จนเกิดวิสาหกิจการท่องเที่ยวโดยชุมชนเพื่อสังคม (CBT-SE) แห่งแรกของประเทศไทย ซึ่งความสำเร็จนี้เกิดจากการที่รัฐบาลกำหนดนโยบายอย่างชัดเจน พร้อมทั้งขับเคลื่อนการตราพระราชบัญญัติส่งเสริมวิสาหกิจเพื่อสังคมจนสำเร็จ และตั้งหน่วยงานสนับสนุนภาครัฐ ที่เน้นความร่วมมือจากภาคเอกชนและประชาสังคม ตามเป้าหมายการพัฒนาที่ยั่งยืน (SDGs) และแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติฉบับปัจจุบัน

คำสำคัญ: การท่องเที่ยวโดยชุมชน, วิสาหกิจการท่องเที่ยวโดยชุมชน, วิสาหกิจเพื่อสังคม, พัฒนาการ, พลวัต

ABSTRACT

This qualitative research study explores the development and dynamics of community-based tourism (CBT) as a social enterprise (SE) in Thailand. Utilizing documentary research, the study analyzes 40 relevant publications and conducts in-depth interviews with 10 key stakeholders, including policymakers and executives from CBT models certified as social enterprises in Thailand. Data analysis employs documentary or content analysis techniques. The research findings indicate that the development of community-based tourism as a social enterprise (CBT-SE) in Thailand can be divided into four phases: Phase 1 (BE 2512-2534): Emergence of the social enterprise concept, particularly in royal-initiated projects, driven by the monarchy and influential community leaders. It focuses on addressing poverty and drug issues. Phase 2 (BE 2535-2544): Utilization of tourism as a tool for community development, led by non-profit organizations, state organizations, and the Tourism Authority of Thailand (TAT). The primary driving force was the global environmental crisis, leading to the formation of community-based tourism after the economic crisis. Phase 3 (BE 2544-2554): Focuses on institutionalizing CBT and promoting SE nationwide, with academia significantly contributing to CBT knowledge, driven by social responsibility concepts. Phase 4 (BE 2556-present): Emphasizes the enhancement of sustainable CBT standards, with collaboration among the Office of Social Enterprise Promotion Thailand (OSEP), the Tourism Authority of Thailand (TAT), the Department of Tourism of the Ministry of Tourism and Sports, designated areas, public administrations, local government organizations, and CBT initiatives that have collectively developed Thailand's first recognized community-based tourism as a social enterprise (CBT-SE). Success is attributed to clear government policies, legislative support for social enterprises, and strong partnerships among public, private, and civil society sectors in line with Sustainable Development Goals (SDGs) and the current National Economic and Social Development Plan.

Keywords: Community-based tourism, Community-based Tourism Enterprise, Social Enterprise, Development, Sustainable Development

บทนำ

รัฐบาลไทยเริ่มประกาศใช้แผนแม่บทการสร้างเสริมกิจการเพื่อสังคม ขึ้นเป็นครั้งแรกใน พ.ศ. 2553 โดยมีสำนักงานสร้างเสริมกิจการเพื่อสังคมแห่งชาติ (สกส.) เป็นหน่วยดำเนินการ และต่อมาได้แต่งตั้งคณะกรรมการสร้างเสริมกิจการเพื่อสังคมแห่งชาติ (คกส.) ตามระเบียบสำนักนายกรัฐมนตรีว่าด้วยการสร้างเสริมกิจการเพื่อสังคมแห่งชาติ พ.ศ. 2554 และแก้ไขเพิ่มเติมฉบับที่ 2 พ.ศ. 2560 เพื่อให้เป็นคณะทำงานเริ่มต้นในการกำหนดนโยบายและทิศทางการสร้างเสริมกิจการเพื่อสังคมภายในประเทศไทย (ระเบียบสำนักนายกรัฐมนตรีว่าด้วยการสร้างเสริมกิจการเพื่อสังคมแห่งชาติ พ.ศ. 2554, 2554) ระหว่างนั้นใน พ.ศ. 2558 สถาปนาวิสาหกิจเพื่อสังคม (สพช.) ได้ศึกษาและจัดทำร่างกฎหมายที่เกี่ยวข้องกับวิสาหกิจเพื่อสังคม (Social Enterprise) ซึ่งถือเป็นวาระปฏิรูปพิเศษตามแผนยุทธศาสตร์ชาติ 20 ปี (พ.ศ. 2560-2579) ที่มุ่งหมายให้สอดคล้องกับเป้าหมายการพัฒนาที่ยั่งยืนทั่วโลก (Sustainable Development Goal : SDGs) (คณะกรรมการศึกษาและจัดทำรายงานเรื่องวิสาหกิจเพื่อสังคม

พร้อมร่างกฎหมาย สถาปนาปฏิรูปแห่งชาติ, 2558) ต่อมาได้ออกพระราชบัญญัติการประมวลรัษฎากร ฉบับที่ 721 เพื่อให้สิทธิประโยชน์ทางภาษีแก่วิสาหกิจเพื่อสังคมในปี พ.ศ.2559 (ได้ปรับปรุงแก้ไขเป็นฉบับที่ 735 เพื่อบังคับใช้แทนใน พ.ศ. 2564) (มนิรัตน์ จันทรหนิ้ว, 2564) จนในที่สุดได้ตรา “พระราชบัญญัติส่งเสริมวิสาหกิจเพื่อสังคม” สำเร็จในปี พ.ศ. 2562 โดยมีสำนักงานส่งเสริมวิสาหกิจเพื่อสังคม (สวส.) ภายใต้การกำกับดูแลของนายกรัฐมนตรี เป็นองค์กรขับเคลื่อนการส่งเสริมสนับสนุนวิสาหกิจเพื่อสังคมในประเทศไทย

“วิสาหกิจเพื่อสังคม” (Social Enterprise) มีหลักการสำคัญคือการใช้กลไกและรูปแบบการบริหารธุรกิจเข้ามาแก้ไขปัญหาทางสังคมอย่างมีประสิทธิภาพ ซึ่งมีหลักฐานเชิงประจักษ์ทั่วโลกที่ยืนยันผลลัพธ์ว่า วิสาหกิจเพื่อสังคมเป็นหนึ่งในโมเดลทางเลือกสำคัญของการพัฒนาที่ยั่งยืนในอนาคต (คณะกรรมการศึกษาและจัดทำรายงานเรื่องวิสาหกิจเพื่อสังคมพร้อมร่างกฎหมาย สถาปนาปฏิรูปแห่งชาติ, 2558) ด้วยเหตุนี้ แผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ ฉบับที่ 13 (พ.ศ. 2566-2570) ซึ่งดำเนินการในช่วงการปฏิรูปประเทศในระยะที่ 2 ของยุทธศาสตร์ชาติ 20 ปี (พ.ศ. 2560-2579) ต้องการนำชาติไปสู่ “ความมั่นคง มั่งคั่ง และยั่งยืน” จึงได้กำหนดเป้าหมายและตัวชี้วัดต่าง ๆ บนพื้นฐานแนวคิดไม่ทิ้งใครไว้ข้างหลัง (แผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ ฉบับที่ 13 (พ.ศ.2566-2570), 2565) และเพื่อให้สอดคล้องกันอย่างเป็นระบบ แผนพัฒนาการท่องเที่ยวแห่งชาติ ฉบับที่ 3 (พ.ศ. 2566-2570) จึงได้มุ่งเน้นการพัฒนาและยกระดับอุตสาหกรรมท่องเที่ยวให้เกิดความเข้มแข็ง ต่อยอดพลิกวิกฤติเป็นโอกาสในการเปลี่ยนแปลงและพัฒนาอุตสาหกรรมให้สอดคล้องกับภาวะความปกติถัดไป (Next Normal) และมีพันธกิจสำคัญประการหนึ่งว่า จะส่งเสริมความยั่งยืนของอุตสาหกรรมท่องเที่ยวบนพื้นฐานความสมบูรณ์ของทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม อัตลักษณ์ของสังคมชุมชน ศิลปวัฒนธรรม และการบริหารจัดการนักท่องเที่ยวอย่างมีประสิทธิภาพ (คณะกรรมการนโยบายการท่องเที่ยวแห่งชาติ, 2566)

จากสาระสำคัญของแผนพัฒนาการท่องเที่ยวแห่งชาติดังกล่าว จะเห็นว่าหากพิจารณาถึงรูปแบบการจัดการการท่องเที่ยวในประเทศไทยที่สอดคล้องกับแนวทางการพัฒนาที่ยั่งยืนนั้น พบว่า “การท่องเที่ยวโดยชุมชน” (Community-Based Tourism : CBT) เป็นรูปแบบการท่องเที่ยวที่มาจากแนวคิดการพัฒนาที่ยั่งยืนขององค์การการท่องเที่ยวโลกแห่งสหประชาชาติ (UNWTO) โดยมีสมาคมไทยท่องเที่ยวเชิงอนุรักษ์และผจญภัย (TEATA) และสถาบันการท่องเที่ยวโดยชุมชน (CBT-I) เป็นองค์กรเริ่มต้นที่ได้ร่วมกันพัฒนาองค์ความรู้และวางรากฐาน CBT ในประเทศไทยมาตั้งแต่ปี พ.ศ. 2535 แต่อย่างไรก็ตามตลอดระยะเวลาเกือบ 30 ปีที่ผ่านมา แม้ว่า CBT บางส่วนจะประสบความสำเร็จทั้งในระดับประเทศและประชาคมอาเซียน แต่ก็พบว่า CBT จำนวนมากยังมีจุดอ่อนและอุปสรรคหลายประการ ดังที่ กระทรวงการท่องเที่ยวและกีฬา (2561) ได้สรุปในแผนปฏิบัติการขับเคลื่อนการพัฒนาการท่องเที่ยวโดยชุมชนอย่างยั่งยืนและสร้างสรรค์ (พ.ศ. 2561- 2565) ว่าชุมชนยังขาดความรู้และทักษะในการบริหารจัดการ ขาดความรู้ความเข้าใจเรื่องพฤติกรรมของนักท่องเที่ยว ยิ่งไปกว่านั้นพบว่าบางชุมชนขาดระบบการจัดการผลประโยชน์ที่สมาชิกในชุมชนควรได้รับทั้งทางตรงและทางอ้อม ทำให้เกิดความขัดแย้งในชุมชนตามมา แต่จะมีบางชุมชนเท่านั้นที่มีการกำหนดอัตราการตัดส่วนแบ่งจากรายได้เข้ากองทุนหมู่บ้านและใช้กองทุนนั้นในการพัฒนาชุมชน เพื่อให้ CBT สามารถอยู่ร่วมกับชุมชนนั้นได้อย่างยั่งยืน ซึ่งในกรณีหลังนี้คล้ายกับแนวคิดของ “วิสาหกิจเพื่อสังคม” ที่มีหลักการสำคัญข้อหนึ่ง คือ การแบ่งปันผลประโยชน์เพื่อแก้ปัญหาสังคมส่วนรวมเป็นสำคัญ เป็นไปได้หรือไม่ว่า CBT จะสามารถพัฒนารูปแบบไปเป็นวิสาหกิจเพื่อสังคม ให้ได้รับการพัฒนาส่งเสริมตามพระราชบัญญัติส่งเสริมวิสาหกิจเพื่อสังคม พ.ศ. 2562 ที่รัฐบาลขับเคลื่อนอยู่ในปัจจุบันนี้

อย่างไรก็ตาม แผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ ฉบับที่ 13 (พ.ศ. 2566-2570) ได้กำหนดเป้าหมายให้พัฒนาส่งเสริมชุมชนท่องเที่ยวให้เป็นวิสาหกิจเพื่อสังคม (SE) อย่างน้อยปีละ 50 ชุมชน แต่จาก

การศึกษาเอกสารที่เกี่ยวข้องเบื้องต้น พบว่า ในปัจจุบันนี้ยังไม่มีการท่องเที่ยวโดยชุมชน (CBT) แห่งใดที่สามารถจดทะเบียนเต็มรูปแบบเป็นวิสาหกิจเพื่อสังคม (SE) ตามกฎหมายดังกล่าว (ชัยญภัทร บุนนาค, 2559; รัฐบาลไทย, 2561; วฐิ วิจารณ์, 2559; วันรัชต์ พิรุณจินดา, 2559; สฤณี อาชวานันทกุล, 2553; สำนักงานส่งเสริมกิจการเพื่อสังคมแห่งชาติ, 2558) แม้ว่ารัฐบาลจะจัดตั้งหน่วยงานเพื่อส่งเสริมเรื่องนี้โดยเฉพาะ คือ สำนักงานส่งเสริมวิสาหกิจเพื่อสังคม (สวส.) และหน่วยงานหลักด้านการท่องเที่ยวโดยชุมชน อาทิ กลุ่มส่งเสริมและพัฒนาการท่องเที่ยวโดยชุมชน กรมการท่องเที่ยว กระทรวงการท่องเที่ยวและกีฬา สำนักท่องเที่ยวโดยชุมชน องค์การบริหารการพัฒนาพื้นที่พิเศษเพื่อการท่องเที่ยวอย่างยั่งยืน (องค์การมหาชน) (อพท.) การท่องเที่ยวแห่งประเทศไทย (ททท.) ตลอดจนภาควิชาการ เช่น สถาบันการท่องเที่ยวโดยชุมชน (CBT-I) และภาคประชาสังคม เช่น สมาคมธุรกิจเพื่อสังคม SE Thailand ที่ร่วมดำเนินการตั้งแต่ระดับนโยบายไปจนถึงปฏิบัติการส่งเสริม CBT ในระดับพื้นที่ แต่ทั้งนี้พบว่าข้อจำกัดหลายประการที่กฎหมายส่งเสริม SE ไม่สอดคล้องกับธรรมชาติของการเป็นกิจการเพื่อสังคมในประเทศไทยในปัจจุบัน (ประพิน นุชเปี่ยม, ดิยุทธศน์ ประทีปพรรณรงค์ และบงกช เจนจรัสสกุล, 2561)

การทำความเข้าใจถึงพัฒนาการและพลวัตของวิสาหกิจการท่องเที่ยวโดยชุมชนเพื่อสังคมในประเทศไทย (Community Based Tourism as Social Enterprise: CBT-SE) จึงมีความสำคัญอย่างยิ่งที่จะช่วยให้เกิดความเข้าใจถึงที่มาที่ไปตลอดจนบริบทของการพัฒนาการท่องเที่ยวโดยชุมชน (CBT) ในรูปแบบวิสาหกิจเพื่อสังคม (SE) ตามพระราชบัญญัติส่งเสริมวิสาหกิจเพื่อสังคม พ.ศ. 2562 ซึ่งอาจจะช่วยให้ CBT ที่มีอยู่เป็นจำนวนมากในประเทศไทยนั้นได้เกิดการพัฒนากระบวนการบริหารจัดการ เกิดระบบเศรษฐกิจที่เหมาะสมและสมดุล สามารถพึ่งพาตนเองได้ และสามารถพัฒนาชุมชน ตลอดจนสามารถแก้ปัญหาทางสังคมได้ด้วยตนเอง เป็นไปตามเป้าหมายการพัฒนาอย่างยั่งยืนของประเทศไทยต่อไป

วัตถุประสงค์การวิจัย

เพื่อศึกษาพัฒนาการและพลวัตของวิสาหกิจการท่องเที่ยวโดยชุมชนเพื่อสังคมในประเทศไทย

วิธีดำเนินการวิจัย

การวิจัยนี้เป็นการวิจัยเชิงคุณภาพ (Qualitative Research) โดยศึกษาเอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง (Documentary research) คือ พระราชบัญญัติส่งเสริมวิสาหกิจเพื่อสังคม พ.ศ. 2562 แผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ ฉบับที่ 13 (พ.ศ. 2566-2570) แผนพัฒนาการท่องเที่ยวแห่งชาติ ฉบับที่ 3 (พ.ศ. 2566-2570) และแผนปฏิบัติการส่งเสริมวิสาหกิจเพื่อสังคมแห่งชาติ พ.ศ. 2566-2570 พร้อมทั้ง หนังสืองานวิจัย วิทยานิพนธ์ สื่อวิทยทัศน์ สื่อออนไลน์ และข่าวสาร ที่เกี่ยวข้องกับวิสาหกิจเพื่อสังคม (Social Enterprise : SE) และ การท่องเที่ยวโดยชุมชน (Community-Based Tourism : CBT) ในประเทศไทย จำนวน 40 ฉบับ และเก็บข้อมูลเชิงคุณภาพด้วยการสัมภาษณ์เชิงลึก (In-depth Interview) กับผู้มีส่วนได้เสีย โดยมีรายละเอียดดังนี้

1. ผู้ให้ข้อมูลสำคัญ ผู้วิจัยได้ใช้วิธีคัดเลือกแบบเจาะจง (Purposive Sampling) โดยมีเกณฑ์คัดเลือกคุณสมบัติของผู้ให้ข้อมูลสำคัญ คือ เป็นผู้บริหารในระดับของการกำหนดนโยบายที่มาจากหน่วยงานที่รัฐบาลจัดตั้งขึ้นโดยตรงในระดับประเทศ หรือเป็นผู้บริหารหน่วยงานภาคเอกชน ภาคประชาสังคมที่เกี่ยวข้องในระดับการกำหนดนโยบายด้านวิสาหกิจเพื่อสังคม (SE) และการท่องเที่ยวโดยชุมชน (CBT) จำนวน 7 หน่วยงาน/ภาคส่วน ประกอบด้วย (1) สำนักงานส่งเสริมวิสาหกิจเพื่อสังคม (สวส.) (2) สำนักท่องเที่ยวโดย

ชุมชน องค์การบริหารการพัฒนาพื้นที่พิเศษเพื่อการท่องเที่ยวอย่างยั่งยืน (องค์การมหาชน) (3) การท่องเที่ยวแห่งประเทศไทย (4) กลุ่มส่งเสริมและพัฒนาการท่องเที่ยวโดยชุมชน กรมการท่องเที่ยว กระทรวงการท่องเที่ยวและกีฬา (5) สถาบันการท่องเที่ยวโดยชุมชน (CBT-I) (6) ชมรมการท่องเที่ยวโดยชุมชนท่าชัย-ศรีสันชาลัย กลุ่มกิจการเพื่อสังคมแห่งแรกของประเทศไทย ที่ได้รับการจดทะเบียนรับรองตามพระราชบัญญัติส่งเสริมวิสาหกิจเพื่อสังคม พ.ศ. 2562 และ (7) บริษัท โลเคิลอะไลค์ จำกัด องค์การธุรกิจต้นแบบด้านการท่องเที่ยวโดยชุมชน เพื่อสังคม รวมจำนวน 10 คน

2. เครื่องมือที่ใช้ในการวิจัย เป็นการสัมภาษณ์เชิงลึก (In-depth Interview) โดยใช้แบบสัมภาษณ์แบบกึ่งมีโครงสร้าง (Semi-Structured Interview) ซึ่งพัฒนาประเด็นคำถามจากการศึกษาภาคเอกสาร โดยมีคำถามที่เกี่ยวข้องกับ ความเป็นมา พัฒนาการ แรงผลักดัน พลวัตการเปลี่ยนแปลง นโยบายที่รัฐบาลใช้ขับเคลื่อน แนวโน้มและข้อเสนอแนะในการพัฒนาการท่องเที่ยวโดยชุมชนในรูปแบบวิสาหกิจเพื่อสังคม (CBT-SE) ในประเทศไทย ผ่านการตรวจสอบความตรงเชิงเนื้อหาจากผู้ทรงคุณวุฒิ โดยมีดัชนีความสอดคล้อง IOC เท่ากับ 0.89 ผู้วิจัยได้ปรับปรุงข้อคำถามตามจากผู้ทรงคุณวุฒิแนะนำแล้วนำไปใช้สัมภาษณ์ผู้ให้ข้อมูลสำคัญเป็นรายบุคคล

3. วิธีการรวบรวมข้อมูล การวิเคราะห์และตรวจสอบความถูกต้องของข้อมูล ผู้วิจัยทำหนังสือขออนุญาตสัมภาษณ์อย่างเป็นทางการ จากนั้นสัมภาษณ์เชิงลึกกับผู้ให้ข้อมูลสำคัญที่ละหน่วยงาน และตรวจสอบข้อมูลแบบสามเส้า (Data Triangulation) คือการตรวจสอบข้อมูลในหัวข้อเดียวกันจากผู้ให้ข้อมูลสำคัญทุกคน เมื่อพบว่าเริ่มให้ข้อมูลซ้ำหรือมีความอึดตัวของข้อมูลมากเกินไปแล้วจึงหยุดสัมภาษณ์ ทั้งนี้ยังใช้วิธีการสุ่มแบบลูกโซ่ (Snowball Sampling) เพื่อสอบถามอ้างอิงไปยังแหล่งผู้ให้ข้อมูลสำคัญอื่น ๆ เพิ่มเติม จากนั้นนำข้อมูลสัมภาษณ์ที่มีการบันทึกเสียง ถอดเทป ไปวิเคราะห์เชิงเนื้อหา (Content Analysis) นำข้อมูลมาเรียบเรียงจัดลำดับประเด็นความสำคัญของเนื้อหา และสรุปข้อมูลตามลำดับเวลา (Timeline) ของเหตุการณ์สำคัญที่เกี่ยวข้องกับพัฒนาการและพลวัตของการท่องเที่ยวโดยชุมชนเพื่อสังคมในประเทศไทย

ผลการวิจัย

จากการศึกษาเอกสารที่เกี่ยวข้องกับ “วิสาหกิจเพื่อสังคม” (Social Enterprise) ในประเทศไทยพบว่า ก่อนที่จะมีการตราพระราชบัญญัติส่งเสริมวิสาหกิจเพื่อสังคม พ.ศ. 2562 นั้นมีการกล่าวถึง ชื่อ รูปแบบการทำงาน และ องค์การดำเนินงาน ที่แตกต่างกันออกไป และกรณีองค์กรที่ดำเนินการเพื่อสังคม ก็มีทั้งที่เป็นองค์กรที่ไม่แสวงหาผลกำไร องค์กรสาธารณประโยชน์ องค์กรภาคประชาสังคม และองค์กรธุรกิจ ส่วนรูปแบบการทำงานก็ใช้คำที่หลากหลายเช่น “กิจกรรมเพื่อสังคม” “กิจการเพื่อสังคม” “การประกอบการเพื่อสังคม” ชื่อเรียกองค์กรก็มีหลายแบบ เช่น “ผู้ประกอบการเพื่อสังคม” “ธุรกิจเพื่อสังคม” “กลุ่มกิจการเพื่อสังคม” และ “วิสาหกิจเพื่อสังคม” เป็นต้น แต่อย่างไรก็ตาม เนื้อหาสาระสำคัญของการดำเนินการเพื่อสังคมนั้นมีหลักการร่วมกันคือการใช้กลไกและรูปแบบการจัดการทางธุรกิจเข้ามาเพื่อช่วยแก้ไขปัญหาด้านสังคมและเพื่อการพัฒนาชุมชนอย่างมีประสิทธิภาพ ต่อมาเมื่อมีการตราพระราชบัญญัติส่งเสริมวิสาหกิจเพื่อสังคม พ.ศ. 2562 แล้วจึงมีการเรียกชื่อตามกฎหมาย 2 รูปแบบคือ (1) วิสาหกิจเพื่อสังคม ซึ่งหมายถึง บริษัท ห้างหุ้นส่วนนิติบุคคล หรือนิติบุคคลอื่น ที่ตั้งขึ้นตามกฎหมายไทย ที่ดำเนินการเกี่ยวกับการผลิต การจำหน่ายสินค้าหรือการบริการ โดยมีวัตถุประสงค์ที่จะทำ “เพื่อสังคม” เป็นเป้าหมายหลักของกิจการ และ (2) กลุ่มกิจการเพื่อสังคม หมายถึง บุคคลธรรมดา กลุ่มบุคคล ชุมชน หรือนิติบุคคลตามกฎหมายไทย ที่ประสงค์จัดตั้งเป็นกลุ่มกิจการเพื่อสังคม ซึ่งมีข้อกำหนดและเงื่อนไข

น้อยกว่าการจดทะเบียนเป็นวิสาหกิจเพื่อสังคม แต่ก็มีวัตถุประสงค์ “เพื่อสังคม” เป็นเป้าหมายหลักของกิจการเช่นกัน โดยคำว่า “เพื่อสังคม” ที่กล่าวถึงนี้ มีนัยยะสำคัญตามกฎหมาย คือ เพื่อการส่งเสริมการจ้างงานแก่บุคคลที่สมควรได้รับการส่งเสริมเป็นพิเศษ ตลอดจนเพื่อแก้ไขปัญหาทางสังคม สิ่งแวดล้อม และเพื่อการพัฒนาชุมชนหรือ ประโยชน์ส่วนรวมของชุมชนในด้านอื่น ๆ (พระราชบัญญัติส่งเสริมวิสาหกิจเพื่อสังคม พ.ศ. 2562, 2562)

จากการศึกษาเอกสารที่เกี่ยวข้องกับองค์การการท่องเที่ยวโดยชุมชน (Community-Based Tourism : CBT) ในประเทศไทย พบว่าเนื่องจากยังไม่มีคำบัญญัติเรียก CBT ที่ดำเนินการในรูปแบบกิจการเพื่อสังคม (SE) ผู้วิจัยจึงใช้คำว่า “วิสาหกิจการท่องเที่ยวโดยชุมชนเพื่อสังคม” Community-Based Tourism as Social Enterprise (CBT-SE) หมายถึง CBT ที่ดำเนินการในรูปแบบ “วิสาหกิจเพื่อสังคม”หรือเป็น “กลุ่มกิจการเพื่อสังคม” ที่จดทะเบียนตามพระราชบัญญัติส่งเสริมวิสาหกิจเพื่อสังคม พ.ศ. 2562 กล่าวคือ เป็น CBT ที่นำวิธีคิดและวิธีการบริหารจัดการแบบองค์การธุรกิจมาใช้ดำเนินงาน โดยมุ่งหมายที่จะนำผลกำไรไปแก้ไขปัญหาของสังคม พัฒนาชุมชนท้องถิ่นช่วยเหลือผู้ด้อยโอกาส ผู้พิการ กลุ่มเปราะบาง หรือแบ่งปันผลประโยชน์จากการดำเนินการคืนให้กับชุมชน ครบทั้ง 3 มิติ คือ เศรษฐกิจ สังคมวัฒนธรรม และสิ่งแวดล้อม

จากการศึกษาวิจัยพบว่าเริ่มมี “แนวคิดการท่องเที่ยวเพื่อสังคม” โดยนำการท่องเที่ยวเข้ามาเป็นเครื่องมือในการพัฒนาชุมชน ที่นักอนุรักษ์หรือนักพัฒนาจะเลือกใช้วิธีเข้าไปท่องเที่ยวและไปร่วมทำงานพัฒนาแบบมีส่วนร่วมกับคนในชุมชนตั้งแต่ปี พ.ศ. 2537 (พจนา สวนศรี, 2560ข) โดยต่อมาแนวคิดนี้ได้ถูกขยายไปเป็นรูปแบบการท่องเที่ยวเชิงนิเวศและการท่องเที่ยวโดยชุมชนในเวลาต่อมา นอกจากนี้ในส่วนการสัมภาษณ์เชิงลึกจากผู้มีส่วนได้ส่วนเสีย พบว่า เนื่องจากพระราชบัญญัติส่งเสริมวิสาหกิจเพื่อสังคม พ.ศ. 2562 นั้นเพิ่งเกิดขึ้นไม่นานนี้ และโดยส่วนมากผู้เข้ารับการรับรองทะเบียนตามกฎหมายจะเป็นกลุ่มกิจการเพื่อสังคมในรูปแบบอื่น ๆ ที่ไม่ใช่ CBT ซึ่งในปัจจุบันนี้มี CBT เพียง 1 รายเท่านั้น คือ ชมรมส่งเสริมการท่องเที่ยวโดยชุมชนท่าชัย-ศรีสัชชาลัย จังหวัดสุโขทัย ที่ได้จดทะเบียนในประเภท “กลุ่มกิจการเพื่อสังคม” ซึ่งได้รับรองไปเมื่อวันที่ 28 กันยายน 2566 ถือว่าเป็นการท่องเที่ยวโดยชุมชนเพื่อสังคมตามกฎหมาย (CBT-SE) แห่งแรกในประเทศไทย แต่อย่างไรก็ตามผู้มีส่วนได้เสียจากทุกภาคส่วนได้ให้ความเห็นตรงกันว่า CBT นั้นมีรูปแบบการดำเนินงานที่สอดคล้องกับความเป็นวิสาหกิจเพื่อสังคม อยู่แล้ว โดยเฉพาะด้านแนวคิดและหลักการทำงาน โดยองค์ประกอบของการท่องเที่ยวโดยชุมชนเพื่อสังคม (CBT-SE) มีจุดรวมสำคัญประกอบไปด้วย 7 ส่วน คือ (1) มีโครงสร้างองค์กรที่จัดตั้งขึ้นโดยชุมชนบริหารจัดการโดยชุมชน มีเป้าหมายเพื่อชุมชน (2) มีการแผนงานหรือกลยุทธ์การดำเนินงานที่เน้นความเป็นอัตลักษณ์วิถีชีวิต รักษารากเหง้าภูมิปัญญา และอนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมของท้องถิ่น (3) มีการกระจายรายได้ให้สมาชิกอย่างเป็นธรรม (4) มีหลักคิดในการแบ่งปันผลประโยชน์ส่วนหนึ่งเพื่อพัฒนาชุมชนส่วนรวม (5) เน้นการบริหารจัดการที่มีส่วนร่วมทุกภาคส่วน (6) มีการส่งเสริมพัฒนาสมาชิกให้มีศักยภาพที่เหมาะสมกับการบริการที่มีมาตรฐาน และ (7) สมาชิกมีความสามารถในการถ่ายทอดเรื่องราวและสร้างประสบการณ์ที่ดีให้นักท่องเที่ยว ซึ่งองค์ประกอบเหล่านี้เกิดขึ้นจากการวางรากฐานที่เหมาะสมตั้งแต่ยุคเริ่มต้นขับเคลื่อน CBT ในประเทศไทย แม้ว่าจะไม่ได้เรียกว่า “วิสาหกิจการท่องเที่ยวโดยชุมชนเพื่อสังคม” (CBT-SE) มาตั้งแต่แรก แต่ด้วยรายละเอียดที่บัญญัติไว้ตามกฎหมายนั้น ถือว่าการท่องเที่ยวโดยชุมชนเป็นกิจการเพื่อสังคมประเภทหนึ่งได้ ดังนั้นในการสรุปข้อมูลพัฒนาการและพลวัตของการท่องเที่ยวโดยชุมชนเพื่อสังคมในประเทศไทย ผู้วิจัยจึงได้นำองค์การการท่องเที่ยวโดยชุมชน ตลอดจน องค์กรธุรกิจด้านการท่องเที่ยวโดยชุมชน ที่แม้ไม่ได้ดำเนินการโดยชุมชนโดยตรงแต่หลายแห่งมีรูปแบบการดำเนินงานร่วมกับชุมชนและสอดคล้องกับแนวคิดกิจการเพื่อสังคม ผู้วิจัยจึงได้นำเนื้อหาวิเคราะห์สังเคราะห์เรียบเรียงให้เข้าใจถึงพัฒนาการความเป็นมาตลอดจนพลวัตหรือแรงผลักดันสำคัญที่ทำให้เกิด CBT-SE ตามพระราชบัญญัติส่งเสริมวิสาหกิจเพื่อสังคม พ.ศ. 2562 ในปัจจุบัน

สรุปผลการศึกษาวิจัย

ตารางที่ 1 ข้อมูลสรุปของพัฒนาการและพลวัตของการท่องเที่ยวโดยชุมชนเพื่อสังคมในประเทศไทย

ระยะที่ (ช่วง พ.ศ.)	พัฒนาการของการท่องเที่ยว โดยชุมชนเพื่อสังคม	องค์กรหลัก ในการขับเคลื่อน	พลวัต แรงผลักดันให้เกิดความ เปลี่ยนแปลง
ระยะที่ 1 2512-2533 (~20 ปี)	- เกิดโครงการหลวง โครงการพัฒนา ดอยตุง และกิจกรรมเพื่อสังคม (อุทยานมีชัยเพื่อการกุศลกำเนิด) ซึ่ง เป็นต้นแบบให้เกิดกิจการเพื่อสังคม ด้านการท่องเที่ยวโดยชุมชนต่อมา	- สถาบันพระมหากษัตริย์ - กลุ่มชนชั้นนำ	- ปัญหาความยากจน - ปัญหายาเสพติด ในกลุ่ม ราษฎรชาวไทยภูเขา
ระยะที่ 2 2534 -2544 (10 ปี)	- จุดเริ่มต้นการท่องเที่ยวเพื่อสังคม (ใช้การท่องเที่ยวเพื่อพัฒนาชุมชน)	- องค์กรไม่แสวงหากำไรใน รูปแบบมูลนิธิต่าง ๆ	- แนวคิดเพื่อสังคมในยุโรป และอเมริกา
	- เกิดโฮมสเตย์ในแหล่งท่องเที่ยว โบราณคดีชุมชนบ้านปราสาท - เกิดการท่องเที่ยวเชิงนิเวศควบคู่ไป กับการท่องเที่ยวโดยชุมชน	- การท่องเที่ยวแห่งประเทศไทย (ททท.) - โครงการ REST (การวิจัย ท้องถิ่น)	- ปัญหาสิ่งแวดล้อมโลก - Earth Summit 1992 - PATA Award
	- ส่งเสริม CBT - ส่งเสริมธุรกิจเพื่อสังคม CSR	- รัฐบาลต้องการฟื้นฟู เศรษฐกิจชุมชน	- วิกฤตต้มยำกุ้ง - Amazing Thailand 1998
ระยะที่ 3 2545-2555 (10 ปี)	- วางรากฐานสร้างองค์ความรู้ CBT	- ภาควิชาการ (สกว.) ร่วมกับชุมชน CBT	- แนวคิดเรื่องความ รับผิดชอบต่อสังคม - แนวคิดการพัฒนาอย่าง ยั่งยืนทั่วโลก
	- เกิดมาตรฐาน CBT Thailand (พัฒนาขึ้นจากเกณฑ์การท่องเที่ยว ยั่งยืนโลก (GSTC))	- ททท. + อพท. + กรมการ ท่องเที่ยว	
	- ส่งเสริมกิจการเพื่อสังคมทั่วประเทศ อย่างเป็นรูปธรรม	- สนง.สร้างเสริมกิจการ เพื่อสังคมแห่งชาติ (สกล.) - ตลาดหลักทรัพย์ฯ	
ระยะที่ 4 2556- ปัจจุบัน (~10 ปี)	- พ.ร.บ.วิสาหกิจเพื่อสังคม 2562	- รัฐบาล	- วิกฤตการณ์ COVID-19 - การพัฒนาที่ยั่งยืน SDGs - การท่องเที่ยวอย่างยั่งยืน (sustainable tourism) - กระแส Social Enterprise ทั่วโลก - พระราชบัญญัติส่งเสริม วิสาหกิจเพื่อสังคม 2562
	- การวิจัยเพื่อทดลองพัฒนาโมเดล SE ในพื้นที่ท่องเที่ยวโดยชุมชน เนินทราย อ.ปะทิว จ.ชุมพร	- กรมการท่องเที่ยว	
	- เกิด CBT-SE จดทะเบียนรายแรก ของประเทศไทย (CBT ทำชัย – ศรีสันชาลัย จ.สุโขทัย)	- อพท. ร่วมกับ เทศบาล เมืองศรีสันชาลัย - สำนักงานส่งเสริม วิสาหกิจเพื่อสังคม (สวส.)	
	- Local Alike ร่วมเป็นกรรมการ SE Thailand Association	- ภาคเอกชน	

ที่มา : ผู้วิจัย

จากตารางที่ 1 สามารถแบ่งพัฒนาการและพลวัตวิสาหกิจการท่องเที่ยวโดยชุมชนเพื่อสังคมในประเทศไทย ได้เป็น 4 ระยะ มีรายละเอียดดังนี้

ระยะที่หนึ่ง : ช่วริเริ่มแนวคิดกิจการเพื่อสังคมในประเทศไทย (พ.ศ. 2512 – 2534)

เกิดการก่อตัวของแนวคิดเพื่อสังคมในประเทศไทย โดย พระบาทสมเด็จพระบรมชนกาธิเบศร มหาภูมิพลอดุลยเดชมหาราช บรมนาถบพิตร ทรงมีพระราชดำริให้จัดตั้ง “โครงการหลวง” (Royal Project) เพื่อช่วยเหลือแก้ไขปัญหาคุณภาพชีวิตของราษฎรชาวไทยภูเขาและแก้ไขปัญหาการปลูกฝิ่นค้ำฝิ่น ทั้งยังได้ส่งเสริมอาชีพใหม่ให้ราษฎรด้วยการนำความรู้ด้านการเกษตรเข้าไปเปลี่ยนแปลงระบบการปลูกฝิ่นและการทำไร่เลื่อนลอย ในช่วงเวลาเดียวกันนั้นมีชนชั้นนำ เช่น คุณมิชัย วีระไวทยะ ได้รณรงค์การใช้ถุงยางอนามัยสำหรับการคุมกำเนิด และป้องกันโรคติดต่อทางเพศสัมพันธ์ ผ่านการทำงานภายใต้สมาคมพัฒนาประชากรและชุมชนที่ท่านตั้งขึ้นใน พ.ศ. 2517 (ชนฐนนท์ ม่วงวิเชียร, 2561) และต่อมาใน พ.ศ. 2530 สมเด็จพระศรีนครินทราบรมราชชนนี (สมเด็จย่า) ได้ทรงริเริ่ม “โครงการพัฒนาถอยตุง” โดยมีเป้าหมายเพื่อแก้ปัญหาเดียวกันคือเพื่อช่วยเหลือคุณภาพชีวิตของกลุ่มราษฎรชาวไทยภูเขาในถิ่นทุรกันดารในภาคเหนือ ซึ่งดำเนินการมาอย่างต่อเนื่องตั้งแต่ พ.ศ. 2514 ในนาม มูลนิธิส่งเสริมผลิตภัณฑ์ชาวเขา (ต่อมาได้เปลี่ยนชื่อเป็น มูลนิธิแม่ฟ้าหลวง ในพระบรมราชูปถัมภ์) และแม้ว่าในช่วงนี้จะยังไม่มีการพัฒนาในมิติที่เกี่ยวข้องกับด้านการท่องเที่ยวโดยชุมชนโดยตรง แต่ทั้งโครงการหลวงและโครงการพัฒนาถอยตุงถือเป็นต้นแบบในเรื่องกิจการเพื่อสังคมที่ได้มีการส่งเสริมด้านการท่องเที่ยวในพื้นที่ชนบท ซึ่งให้ชุมชนได้มีส่วนร่วมในการพัฒนา จึงนับว่ามีส่วนสำคัญต่อการพัฒนาการท่องเที่ยวโดยชุมชนเพื่อสังคมในช่วงระยะที่ 2 ในเวลาต่อมา

ระยะที่ 2 : กระแสการพัฒนาอย่างยั่งยืนและเกิดการท่องเที่ยวโดยชุมชน (พ.ศ. 2535 – 2544)

ด้วยสถานการณ์วิกฤตด้านสิ่งแวดล้อมทั่วโลก สหประชาชาติจึงได้จัดให้มีการประชุม Earth Summit กรุงริโอ เดอจาเนโร สหพันธ์สาธารณรัฐบราซิล พ.ศ.2535 โดยให้ความสำคัญในเรื่องการพัฒนาที่ยั่งยืนควบคู่ไปกับการอนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติ พร้อมกันนี้ได้จัดทำ “แผนแม่บทเพื่อการพัฒนาอย่างยั่งยืน” ทั้งในด้านสังคม เศรษฐกิจ และสิ่งแวดล้อม และในปีต่อมาจึงได้เกิดกระแส “การท่องเที่ยวเชิงนิเวศ” (Ecotourism) ขึ้น ซึ่งถือเป็นรูปแบบการท่องเที่ยวที่ให้ความสำคัญกับการอนุรักษ์สิ่งแวดล้อมและการจัดการการท่องเที่ยวที่มีความรับผิดชอบต่อไม่ก่อให้เกิดผลกระทบทั้งต่อสิ่งแวดล้อมตลอดจนอัตลักษณ์ของชุมชนท้องถิ่น โดยในช่วงเวลาเดียวกันนี้ กรมศิลปากรได้ร่วมมือกับการท่องเที่ยวแห่งประเทศไทย (ททท.) ได้เริ่มจัดการอนุรักษ์และส่งเสริมแหล่งท่องเที่ยวเชิงโบราณคดีชุมชนบ้านปราสาท พร้อมได้ส่งเสริมจัดการที่พักให้นักศึกษาและนักท่องเที่ยวনার่องแบบ “โฮมสเตย์” ขึ้นเป็นครั้งแรก (ศศิธร นิธิปริชา และคณะ, 2548) ต่อมาอีก 2 ปีชุมชนก็ได้รับรางวัลชนะเลิศ PATA GOLD AWARD 1994 (พ.ศ. 2537) ประเภท Heritage & Culture จากสมาคมส่งเสริมการท่องเที่ยวภูมิภาคเอเชียและแปซิฟิก (PATA) และในช่วงปีเดียวกันนั้น “พจนา สวนศรี” ผู้ก่อตั้งสถาบันการท่องเที่ยวโดยชุมชน (CBT-i) ผู้ที่มีส่วนสำคัญในการผลักดันขับเคลื่อน CBT ในประเทศไทย ได้เริ่ม “นำการท่องเที่ยวเข้ามาเป็นเครื่องมือในการพัฒนาชุมชน” ของคนชั้นกลางในเมือง จากนั้นในช่วง พ.ศ. 2538-2539 การท่องเที่ยวแห่งประเทศไทย (ททท.) จึงได้เริ่มพัฒนาแผนการท่องเที่ยวเชิงนิเวศขึ้นอย่างเป็นรูปธรรม และได้มีการกำหนดให้ “การมีส่วนร่วมของชุมชน” ถือเป็นองค์ประกอบสำคัญข้อหนึ่งของการท่องเที่ยวเชิงนิเวศขึ้น (พจนา สวนศรี, 2560ก) หลังจากนั้นไม่นานในปี พ.ศ. 2540 ได้เกิดวิกฤตการณ์การเงินในเอเชีย หรือที่เรียกกันว่า “วิกฤตต้มยำกุ้ง” ซึ่งวิกฤตนี้ได้เริ่มก่อตัวขึ้นในประเทศไทยและมีผลกระทบไปทั่วภูมิภาค โดยรัฐบาลไทยได้พยายามกู้วิกฤตเศรษฐกิจดังกล่าวด้วยการน้อมนำแนวคิด “ปรัชญาเศรษฐกิจพอเพียง” มาใช้เป็นหลักนำในการฟื้นฟูเศรษฐกิจ พร้อมกันนี้ การท่องเที่ยวแห่งประเทศไทย (ททท.) ได้พัฒนาแคมเปญท่องเที่ยว “Amazing Thailand 1998-1999” (พ.ศ. 2541-2542) และได้

สนับสนุนให้ชุมชนจัดทำ “ที่พักเพื่อสัมผัสวัฒนธรรมชนบท” หรือ “โฮมสเตย์” (Homestay) ให้นักท่องเที่ยว ได้ศึกษาธรรมชาติ วิถีชีวิต วัฒนธรรมท้องถิ่น ระยะนี้ “การท่องเที่ยวโดยชุมชน” (Community Based Tourism : CBT) จึงเริ่มก่อตัวและเติบโตคู่ขนานไปกับการท่องเที่ยวเชิงนิเวศ ผ่านการทำงานของโครงการท่องเที่ยวเพื่อชีวิตและธรรมชาติ (REST) จึงทำให้เกิดการตื่นตัวในการพัฒนาแหล่งท่องเที่ยวโดยชุมชนกระจายทั่วประเทศไทย (กระทรวงการท่องเที่ยวและกีฬา, 2562) และจากกระแสวิกฤตการณ์การเงินดังกล่าว จึงได้เกิดการพัฒนาแนวคิด “กิจการเพื่อสังคม” ขึ้นมากมาย เช่น มูลนิธิอภัยภูเบศรชวนคนในชุมชนร่วมผลิตยาสมุนไพรและมีการปันผลกำไรคืนสู่สังคม ในขณะที่สถาบันไทยพัฒน์ (องค์กรสาธารณประโยชน์) จากภาคธุรกิจมาร่วมตัวกันก็ได้อริเริ่มขับเคลื่อนแนวคิด “ธุรกิจร่วมรับผิดชอบต่อสังคมไทย” ใน พ.ศ. 2544 อันเป็นมูลเหตุให้ต่อมาได้เกิดการพัฒนาผลิตภัณฑ์กิจการเพื่อสังคมขององค์กรธุรกิจ (Corporate Social Responsibility : CSR) ในช่วงเดียวกันนี้ มูลนิธิแม่ฟ้าหลวง ในพระบรมราชูปถัมภ์ ได้พัฒนาธุรกิจเพื่อสังคมอย่างเต็มรูปแบบในชื่อ “แบรนด์ดอยตุง” โดย 1 ใน 5 กิจกรรมตามโมเดลธุรกิจเพื่อสังคมของแบรนด์ดอยตุง คือ การท่องเที่ยว ซึ่งมุ่งเน้นให้คนในชุมชนบนดอยตุงได้ร่วมดำเนินการเพื่อให้เกิดการจ้างงานในพื้นที่และเป็นสร้างผู้ประกอบการรุ่นใหม่ที่ยึดถิ่นฐานบ้านเกิด นำการท่องเที่ยวเข้ามาเพื่อพัฒนาชุมชนอย่างยั่งยืนด้วย (มูลนิธิแม่ฟ้าหลวง ในพระบรมราชูปถัมภ์, 2564ข)

ระยะที่ 3 : ยุครุ่งเรืองของการท่องเที่ยวโดยชุมชน (พ.ศ. 2545 – 2554)

รัฐบาลพยายามฟื้นฟูวิกฤตเศรษฐกิจด้วยส่งเสริมการท่องเที่ยวจนเกิดกระแสการท่องเที่ยวโดยชุมชนขึ้นทั่วประเทศ ทั้งยังได้ตั้งกระทรวงการท่องเที่ยวและกีฬาในปี พ.ศ. 2545 และตั้งองค์การบริหารการพัฒนาพื้นที่พิเศษเพื่อการท่องเที่ยวอย่างยั่งยืน (องค์การมหาชน) (อพท.) ในปีต่อมา โดยในปีเดียวกันนี้ กรมการท่องเที่ยว ได้สนองต่อนโยบายของรัฐบาลที่ต้องการมุ่งเน้นบทบาท “การพัฒนาชุมชนท้องถิ่นโดยใช้การท่องเที่ยวเป็นเครื่องมือ” และเริ่มมีการผลักดันกฎหมายการกระจายอำนาจสู่ท้องถิ่น ซึ่งถือเป็นแรงผลักดันสำคัญที่ต้องการให้องค์กรปกครองส่วนท้องถิ่นได้เห็นถึงความสำคัญของการสร้างงานให้คนในชุมชนโดยการนำการท่องเที่ยวมาเป็นเครื่องมือในการพัฒนาประเทศอย่างยั่งยืน จึงได้เริ่มมีการจัดทำ “มาตรฐานโฮมสเตย์ไทย” ใน พ.ศ. 2546 โดยมีหลักการสำคัญคือ การให้ชุมชนมีส่วนร่วมในการบริหารจัดการด้านวัฒนธรรม ภูมิปัญญา ตลอดจนทรัพยากรธรรมชาติของชุมชนท้องถิ่นอย่างยั่งยืน (กรมการท่องเที่ยว, 2558) นอกจากนี้ สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย (สกว.) ได้เข้ามามีบทบาทร่วม “สร้างองค์ความรู้ด้านการท่องเที่ยวโดยชุมชน” โดยได้ส่งเสริมสนับสนุนให้มี “การวิจัยท้องถิ่น” ขึ้นอย่างเป็นรูปธรรม เน้นให้ภาคชุมชนได้เข้ามามีส่วนร่วมศึกษาวิจัยเพื่อพัฒนาท้องถิ่นของตนเอง ระยะนี้ สกว. ยังได้จัดตั้งสถาบันการท่องเที่ยวโดยชุมชน (CBT-i) ขึ้นใน พ.ศ. 2549 ให้เป็นหน่วยประสานงานในการขับเคลื่อนการทำงานร่วมกับการท่องเที่ยวโดยชุมชนทั่วประเทศ จึงเรียกได้ว่าเป็น “ยุครุ่งเรืองของการท่องเที่ยวโดยชุมชน” ขณะเดียวกันในปี พ.ศ. 2549 โครงการจัดการทรัพยากรชายฝั่ง (CHARM) และโครงการท่องเที่ยวเพื่อชีวิตและธรรมชาติ (REST) ได้ร่วมกันริเริ่มพัฒนา “เกณฑ์มาตรฐานการท่องเที่ยวโดยชุมชนในประเทศไทย” ขึ้นมาเป็นครั้งแรก และได้ถูกพัฒนาอย่างต่อเนื่องภายใต้โครงการ CSR-MAP ซึ่งเป็นการร่วมมือกันระหว่างสถาบันการท่องเที่ยวโดยชุมชน (CBT-i) สมาคมไทยท่องเที่ยวเชิงอนุรักษ์และผจญภัย (TEATA) มูลนิธิใบไม้เขียว และ European Centre for Ecological and Agricultural Tourism (ECEAT) พร้อมทั้งได้นำผู้แทนองค์กร CBT ไปแลกเปลี่ยนองค์ความรู้ระหว่างผู้ประกอบการที่เกี่ยวข้องกับอุตสาหกรรมการท่องเที่ยวในประเทศลาว ถือเป็นการผลักดันให้เกิดการยอมรับรูปแบบการท่องเที่ยวโดยชุมชนในทุกกระดับ (สำนักท่องเที่ยวโดยชุมชน, 2565) ส่งผลให้ในปีต่อมา พ.ศ. 2553 ได้มี CBT มากกว่า 60 แห่งที่ได้เข้าร่วมประกวดรางวัลอุตสาหกรรมท่องเที่ยวไทย (Thailand Tourism Award) และได้รับรางวัลชุมชนดีเด่นด้านการท่องเที่ยวเฉลิมพระเกียรติรัชกาลที่ 9 สอดรับกับที่สำนักงานโครงการพัฒนาแห่งสหประชาชาติ (UNDP) ได้ทูลเกล้าฯ ถวายรางวัล

ความสำเร็จสูงสุดด้านการพัฒนามนุษย์ จากการที่ได้ทรงปฏิบัติพระราชกรณียกิจน้อยใหญ่มากมายเพื่อยังประโยชน์และความเจริญอย่างยั่งยืนมาสู่ประชาชนชาวไทยมาโดยตลอด ในช่วงเวลาเดียวกันนี้ รัฐบาลไทยได้เริ่มศึกษา “แนวคิดกิจการเพื่อสังคม” จากตัวอย่างในต่างประเทศ เช่น The Office of The Third Sector ที่รัฐบาลอังกฤษตั้งขึ้นและให้อยู่ภายใต้กำกับของสำนักนายกรัฐมนตรี โดยจะดำเนินการร่วมกับภาคประชาสังคมที่เกี่ยวข้องเฉพาะด้าน เพื่อสร้างบรรยากาศและสภาพแวดล้อมที่เอื้อต่อการพัฒนากิจการเพื่อสังคม จากตัวอย่างนี้ รัฐบาลไทยจึงได้จัดตั้ง สำนักงานสร้างเสริมกิจการเพื่อสังคม (สกส.) ให้อยู่ในความดูแลของสำนักนายกรัฐมนตรี โดยการขับเคลื่อนจากกระเปาะกองทุนสนับสนุนการสร้างเสริมสุขภาพ (สสส.) ซึ่งต่อมาได้ออกระเบียบกิจการเพื่อสังคมแห่งชาติ พ.ศ. 2554 พร้อมกันนี้ องค์การบริหารการพัฒนาพื้นที่พิเศษเพื่อการท่องเที่ยวอย่างยั่งยืน (องค์การมหาชน) (อพท.) ก็ได้จัดตั้ง “สำนักการท่องเที่ยวโดยชุมชน” โดยมุ่งเน้นให้ชุมชนเข้ามามีส่วนร่วมทำงานเพื่อรับประโยชน์สูงสุดจากการท่องเที่ยวโดยชุมชน

ระยะที่ 4 : ยุทธศาสตร์การท่องเที่ยวโดยชุมชนเพื่อสังคมอย่างยั่งยืน (พ.ศ. 2555 - ปัจจุบัน)

สภาพัฒนาเศรษฐกิจ (สพช.) เริ่มศึกษาข้อมูลและจัดทำรายงาน “ร่างพระราชบัญญัติวิสาหกิจเพื่อสังคม” ขึ้นในปี พ.ศ. 2558 และ สำนักงานสร้างเสริมกิจการเพื่อสังคม (สกส.) ได้เสนอข้อมูลว่าประเทศไทยขณะนั้นได้มีกิจการเพื่อสังคมมากกว่า 1,000 แห่ง แต่อย่างไรก็ตามในรายงานนี้ไม่ได้มีประเด็นของการส่งเสริมการท่องเที่ยวที่เป็นรูปแบบกิจการสังคมโดยเฉพาะ และในขณะเดียวกันรัฐบาลได้ตั้ง “บริษัทประชารัฐรักสามัคคี วิสาหกิจเพื่อสังคม (ประเทศไทย) จำกัด” ขึ้นด้วยความร่วมมือจากภาคเอกชนรายใหญ่ในประเทศคือกลุ่มเซ็นทรัล และ บริษัทไทยเบฟเวอเรจ จำกัด โดยมีแนวคิด “ชุมชนลงมือทำ เอกชนขับเคลื่อน รัฐบาลสนับสนุน” และมีตัวอย่างของการส่งเสริม “การท่องเที่ยวโดยชุมชนเพื่อสังคม” คือ แหล่งท่องเที่ยวเชิงวัฒนธรรมบ้านสวนนอก อำเภอห้วยราช จังหวัดบุรีรัมย์ โดยการประสานพลังจาก กระทรวงการท่องเที่ยวและกีฬา การท่องเที่ยวแห่งประเทศไทย และตัวบริษัท ประชารัฐรักสามัคคี วิสาหกิจเพื่อสังคม (ประเทศไทย) จำกัด นอกจากนี้ยังมีอีกหลายชุมชน CBT ที่ได้รับการสนับสนุนส่งเสริม เช่น ท่องเที่ยวโดยชุมชนถ้ำรงค์ จังหวัดเพชรบุรี และโครงการเปลี่ยนนาเกลือเป็นกระชังเลี้ยงปลาเกาะพวงทอง จังหวัดอุดรธานี เป็นต้น (คณะทำงานการพัฒนาเศรษฐกิจฐานรากและประชารัฐ, 2559)

ในส่วนของการผลักดันด้านกฎหมายก็ได้มีการออกพระราชกฤษฎีกาวิสาหกิจเพื่อสังคม พ.ศ. 2559 ตามด้วยการรับฟังความคิดเห็นร่างพระราชบัญญัติวิสาหกิจเพื่อสังคม พ.ศ. 2560 และปีต่อมา คณะรัฐมนตรีได้เห็นชอบให้ตราพระราชบัญญัติส่งเสริมวิสาหกิจเพื่อสังคมพร้อมได้ออกหลักเกณฑ์และกำหนดวิธียื่นคำขอรับรองกิจการเพื่อสังคม จนในที่สุดได้ประกาศใช้พระราชบัญญัติส่งเสริมวิสาหกิจเพื่อสังคมสำเร็จในปีพ.ศ. 2562 โดยมีสำนักงานส่งเสริมวิสาหกิจเพื่อสังคม (สวส.) เป็นหน่วยงานดำเนินการ พร้อม ๆ กับที่รัฐบาลได้ประกาศใช้ยุทธศาสตร์ชาติ 20 ปี (พ.ศ. 2561-2580) โดยมีเป้าหมายด้านการขับเคลื่อนเศรษฐกิจไทยด้วยการสร้างมูลค่าเพิ่มในภาคการเกษตร อุตสาหกรรม การบริการ และด้านการท่องเที่ยว (ยุทธศาสตร์ชาติ (พ.ศ.2561-2580), 2561) ต่อมา องค์การบริหารการพัฒนาพื้นที่พิเศษเพื่อการท่องเที่ยวอย่างยั่งยืน (องค์การมหาชน) (อพท.) จึงได้จัดทำ “แผนปฏิบัติการขับเคลื่อนการพัฒนาการท่องเที่ยวโดยชุมชนอย่างยั่งยืนและสร้างสรรค์ พ.ศ. 2561-2565” ขึ้นเป็นฉบับแรก และในระหว่างนี้ CBT ที่เป็นต้นแบบในประเทศไทยก็เข้าสู่การประกวดแข่งขันในระดับสากล เช่น CBT บ้านไร่กองขิง จังหวัดเชียงใหม่ ได้รับรางวัล PATA Tourism INSPIRE Awards 2015 (พ.ศ. 2558) สาขา Best Community Based Tourism Initiative และ CBT บ้านเชียง CBT บ้านไร่กองขิง CBT บ่อหินพาร์มสเตย์ ได้รับรางวัล ASEAN Tourism Forum (ATF) 2017 (พ.ศ. 2560) และในปี พ.ศ. 2563 CBT บ้านไร่กองขิงได้รับรางวัล ASEAN Sustainable Tourism Award 2020 ในระยะนี้ CBT ในประเทศไทยได้รับการกล่าวถึงว่า “การท่องเที่ยวโดยชุมชนเป็นรูปแบบการท่องเที่ยวอย่างยั่งยืน” (Sustainable Tourism) ทั้งยังเป็นต้นแบบของการ

พัฒนาการท่องเที่ยวโดยชุมชนในกลุ่มประเทศอาเซียนอีกด้วย CBT ในระยะนี้มีโอกาสให้นักท่องเที่ยวระดับโลก โดยเฉพาะอย่างยิ่งนักท่องเที่ยวชาวยุโรป เช่น เยอรมัน ฝรั่งเศส สเปน และเนเธอร์แลนด์ ในขณะที่นักท่องเที่ยวชาวไทยส่วนใหญ่เป็นแบบกลุ่มศึกษาดูงานและกลุ่มท่องเที่ยวอิสระ (FIT) (พจนา สวนศรี, 2560)

ในช่วงปี พ.ศ. 2559 เป็นต้นมา สหประชาชาติได้ประกาศวาระการพัฒนายั่งยืนโลก (SDGs) พร้อมด้วยกระแสการพัฒนา Social Enterprise ที่เกิดขึ้นทั่วโลก ตลอดจนการประกาศใช้แผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ ฉบับที่ 13 พ.ศ. 2566-2570 ในช่วงเวลานี้ประเทศไทยจึงได้ขับเคลื่อนทั้ง กิจกรรมเพื่อสังคม (SE) และการท่องเที่ยวโดยชุมชนเพื่อสังคม (CBT-SE) ควบคู่กันไป โดยในส่วนของรางวัลรากฐานด้านกิจการเพื่อสังคม (SE) ก็มีความก้าวหน้าไปตามลำดับ โดยสำนักงานส่งเสริมวิสาหกิจเพื่อสังคม (สวส.) ได้เริ่มวางแผนพัฒนาวิสาหกิจเพื่อสังคม เริ่มสร้างเครือข่ายร่วมกับภาครัฐ ภาคเอกชน และภาควิชาการ มากกว่า 18 แห่ง ใน พ.ศ. 2564 มีการจัดทำแผนปฏิบัติการส่งเสริมวิสาหกิจเพื่อสังคม พ.ศ. 2566-2570 และได้จัดกิจกรรมและประชาสัมพันธ์ไปยังหน่วยงานต่าง ๆ โดยคณะทำงานหลักในการขับเคลื่อนวิสาหกิจเพื่อสังคมในประเทศไทยจะมีผู้แทนของ Local Alike ซึ่งเป็นธุรกิจด้านการพัฒนาการท่องเที่ยวโดยชุมชนร่วมด้วย และจากพระราชบัญญัติส่งเสริมวิสาหกิจเพื่อสังคม พ.ศ. 2562 ก็ยังทำให้เกิดการจัดตั้ง “สมาคมธุรกิจเพื่อสังคม (SE Thailand Association)” โดยมีประธานกรรมการ Local Alike ร่วมเป็นกรรมการบริหารด้วย จึงอาจกล่าวได้ว่าการพัฒนาวิสาหกิจเพื่อสังคมในประเทศไทยได้มีส่วนของการท่องเที่ยวโดยชุมชนเป็นผู้ร่วมวางรากฐานที่สำคัญและต่อเนื่องในการร่วมพัฒนาวิสาหกิจเพื่อสังคมอย่างยั่งยืนในอนาคต

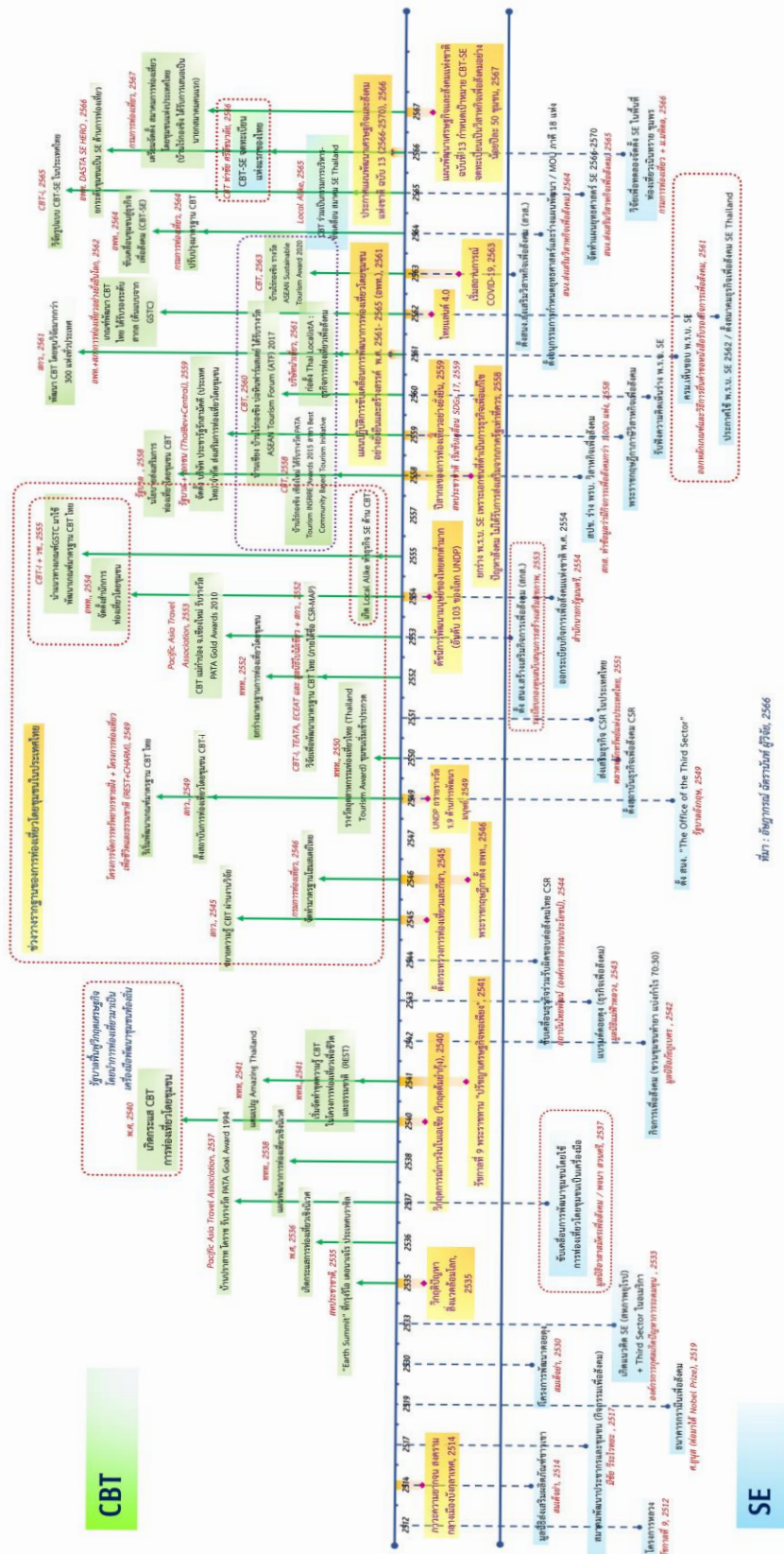
อย่างไรก็ตามในส่วน CBT จำนวนมากที่ดำเนินการอยู่ก่อนหน้านี้แล้วก็จะเห็นว่ามืองค์กรที่เสี่ยงจากภาครัฐมากมายที่เข้ามาช่วยส่งเสริมสนับสนุน กอปรกับยังมีภาควิชาการ คือ มหาวิทยาลัยในท้องถิ่นทั่วประเทศที่ร่วมทำงานวิจัยเพื่อพัฒนา โดยสำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย (สกว.) (ปัจจุบันคือสำนักงานคณะกรรมการส่งเสริมวิทยาศาสตร์ วิจัยและนวัตกรรมหรือ สกสว.) ได้สรุปว่ามีโครงการวิจัยเพื่อพัฒนา CBT เกิดขึ้นมากกว่า 300 ชุมชนทั่วประเทศ ทั้งยังมีการเผยแพร่องค์ความรู้ CBT ในรูปแบบต่าง ๆ มากมาย และมีการพัฒนาเกณฑ์การท่องเที่ยวโดยชุมชนที่ได้รับการรับรองในระดับสากลจากสภาการท่องเที่ยวอย่างยั่งยืนโลก Global Sustainable Tourism Council (GSTC) ยิ่งไปกว่านั้นจากกระแสของ การพัฒนา Social Enterprise ทำให้หน่วยงานภาครัฐที่มีภารกิจโดยตรงด้านการพัฒนา CBT อย่างเช่น กรมการท่องเที่ยว ได้จัดทำ “โครงการการศึกษาความเป็นไปได้และกำหนดรูปแบบการจัดตั้งวิสาหกิจเพื่อสังคม (Social Enterprise) เพื่อการพัฒนาแหล่งท่องเที่ยวเนินทรายอย่างยั่งยืน” ด้วยแนวทางการขับเคลื่อน “การท่องเที่ยวเพื่ออนาคตที่ยั่งยืนกับเส้นทางสู่การเป็นวิสาหกิจเพื่อสังคมในมาตรฐานสากล” (Sustainable Tourism Futures: Linking Social Enterprise to Global Standard) พ.ศ. 2565 ในขณะที่ อพท. ก็ได้ยกระดับชุมชนขึ้นต้นแบบผู้ประกอบการวิสาหกิจเพื่อสังคม (Social Enterprise) ด้านการท่องเที่ยวที่เป็นประโยชน์ต่อชุมชน ภายใต้ชื่อโครงการ DASTA SE HERO 2022 เพื่อการพัฒนาองค์ความรู้และประสบการณ์ให้แก่เยาวชนคนรุ่นใหม่ ตลอดจนชุมชนท่องเที่ยวที่มีศักยภาพให้มุ่งไปสู่การเป็นผู้ประกอบการวิสาหกิจเพื่อสังคมด้านการท่องเที่ยวที่เป็นประโยชน์ต่อชุมชน กิจกรรมเหล่านี้ได้สอดคล้องกับเป้าหมายด้านการท่องเที่ยวโดยชุมชนในแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ ฉบับที่ 13 พ.ศ. 2566-2570 ที่ระบุว่าต้องมีการผลักดันให้ “ชุมชนท่องเที่ยวจดทะเบียนเป็นวิสาหกิจเพื่อสังคมปีละอย่างน้อย 50 ชุมชน” อย่างต่อเนื่องตลอดระยะเวลา 4 ปีของแผนดังกล่าว และนอกจากองค์กรหลักทางด้านการท่องเที่ยวดังที่กล่าวไปแล้ว ยังเริ่มเห็นบทบาทของราชการส่วนท้องถิ่น (องค์การบริหารส่วนจังหวัด เทศบาลเมือง เทศบาลตำบล องค์การบริหารส่วนตำบล) เข้ามาสนับสนุนส่งเสริม CBT อย่างเป็นรูปธรรม จนในที่สุด ชมรมการท่องเที่ยวโดยชุมชนท่ายาย-ศรีสัชนาลัย จังหวัดสุโขทัย ภายใต้การดูแลอย่างใกล้ชิดของ เทศบาลเมืองศรีสัชนาลัย และ อพท. โดยสำนัก

ท่องเที่ยวโดยชุมชนที่ได้ลงพัฒนา CBT ร่วมด้วยอย่างต่อเนื่อง ก็ได้จดทะเบียนตามพระราชบัญญัติส่งเสริมวิสาหกิจเพื่อสังคม พ.ศ. 2562 สำเร็จในวันที่ 28 กันยายน 2566 ในประเภทกลุ่มกิจการเพื่อสังคม จึงถือว่าเป็น CBT-SE รายแรกของประเทศไทย และกำลังพัฒนาจดทะเบียนองค์กรในรูปแบบ “สมาคม” อันเป็นนิติบุคคลตามกฎหมายที่จะยกระดับไปสู่ความเป็น “วิสาหกิจการท่องเที่ยวโดยชุมชนเพื่อสังคม” (CBT-SE) ต่อไป

ภาพที่ 1 พัฒนาการ 4 ระยะของการท่องเที่ยวโดยชุมชนเพื่อสังคมในประเทศไทย
ที่มา : ผู้วิจัย

พัฒนาการท่องเที่ยวโดยชุมชน (CBT) และวิสาหกิจเพื่อสังคม (SE) ในประเทศไทย

ภาพที่ 2 แผนภาพแสดงลำดับพัฒนาการการท่องเที่ยวโดยชุมชน (CBT) และวิสาหกิจเพื่อสังคม (SE) ในประเทศไทย (พ.ศ.2512-2567)

อภิปรายผล

พัฒนาการเริ่มแรกของการท่องเที่ยวโดยชุมชนเพื่อสังคมในประเทศไทยได้เริ่มก่อตัวขึ้นในปี พ.ศ. 2512 โดยในช่วงแรกเป็นการทำงานของหน่วยงานที่ไม่ใช่องค์กรของรัฐในรูปแบบมูลนิธิหรือสมาคมที่ขับเคลื่อนโดยสถาบันพระมหากษัตริย์และชนชั้นนำ เพื่อแก้ปัญหาความยากจนและยาเสพติด สอดคล้องกับที่ นันทกานต์ สมบัติสวัสดิ์ (2559) ได้ศึกษาเรื่องแนวคิดธุรกิจเพื่อสังคมที่ก่อตัวในต่างประเทศราว พ.ศ. 2519 คือ ธนาคารกรามีนเพื่อสังคม (ธนาคารคนจน) ก่อตั้งโดย ศาสตราจารย์ มุฮัมหมัด ยูนุส (Muhammad Yunus) เพื่อช่วยเหลือคนยากจนในบังกลาเทศที่ประสบภัยจากสงครามกลางเมืองอย่างต่อเนื่องมาหลายปี โดยไม่ต้องพึ่งพาเงินบริจาคหรือการสนับสนุนจากภาครัฐ แม้ว่าในช่วงนี้ยังไม่มีมิติด้านการท่องเที่ยวโดยชุมชนโดยตรง แต่โครงการในพระราชดำริ เช่นโครงการพัฒนาอtoyดตุนั้นต่อมาได้มีการส่งเสริมด้านการท่องเที่ยวในพื้นที่ชนบทซึ่งให้ชุมชนได้มีส่วนร่วมในการพัฒนา ดังที่ ชัยญา ปัญญาภาพ (2563) ได้ศึกษาถึงบทเรียนจากอดีตและแนวทางสำหรับอนาคตของกิจการเพื่อสังคมในประเทศไทยกล่าวว่า มูลนิธิแม่ฟ้าหลวง ในพระบรมราชูปถัมภ์ ผู้ก่อตั้งแบรนด์อtoyดตุนซึ่งได้ส่งเสริมการท่องเที่ยวให้เป็นธุรกิจเพื่อสังคมอย่างหนึ่งนั้น ถือเป็นกิจการเพื่อสังคมรุ่นแรกๆ ที่เริ่มดำเนินการมาก่อนที่ประเทศไทยจะรู้จักกับแนวคิดเพื่อสังคม

ต่อมาในระยะที่ 2 ถือเป็นช่วงเริ่มต้นของ “การท่องเที่ยวโดยชุมชนเพื่อสังคม” โดยมีแรงผลักดันสำคัญ คือวิกฤตสิ่งแวดล้อมทั่วโลกและวิกฤตการณ์การเงินในเอเชีย (วิกฤตต้มยำกุ้ง) ทำให้ทั่วโลกเกิดความสนใจต่อการพัฒนาที่ยั่งยืน และในประเทศไทยได้เริ่มเห็น “การมีส่วนร่วมของชุมชน” เป็นประเด็นสำคัญที่จะละเลยไม่ได้ในการวางรูปแบบการพัฒนาอย่างยั่งยืนเพื่อก้าวผ่านวิกฤตการณ์ดังกล่าว ทั้งยังได้นำ “การท่องเที่ยวโดยชุมชนไปเป็นเครื่องมือสำคัญในการพัฒนาสังคม” ได้เกิดรูปแบบของการท่องเที่ยวเชิงนิเวศควบคู่ไปกับการท่องเที่ยวโดยชุมชน เกิดโฮมสเตย์ (ที่พักเพื่อสัมผัสวัฒนธรรมชนบท) เกิดการขับเคลื่อนธุรกิจที่ร่วมรับผิดชอบต่อสังคม และเกิดธุรกิจเพื่อสังคมด้านการท่องเที่ยว เช่น แบรนด์อtoyดตุนดังกล่าวไปแล้ว โดยทุกภาคส่วนต่างได้ขับเคลื่อนในแบบของตนเอง แต่ยังไม่มีการสอดประสานหรือทำงานแบบบูรณาการร่วมกันมากนัก

ต่อมาในระยะที่ 3 รัฐบาลได้ส่งเสริมการท่องเที่ยวโดยชุมชนเพื่อฟื้นฟูวิกฤติเศรษฐกิจอย่างต่อเนื่อง ทำให้เกิด CBT ตามกระแสจำนวนมากทั่วประเทศ และเมื่อไม่มีหน่วยงานที่สามารถเป็นพี่เลี้ยงดูแลได้อย่างครอบคลุมทำให้ CBT บางแห่งเริ่มประสบปัญหาโดยเฉพาะเรื่องการบริหารจัดการผลประโยชน์และมาตรฐานของการจัดการท่องเที่ยวโดยชุมชน สอดคล้องกับรายงานภาวะการณ์ CBT ของ พจนา สอนศรี (2560ก) กล่าวว่า CBT เกิดขึ้นรวดเร็วแต่ก็ล่มสลายรวดเร็วเช่นกัน สาเหตุส่วนหนึ่งเกิดจากชุมชนไม่มีความพร้อมในการดำเนินงานและมักจะทำตามกระแสเท่านั้น แต่ไม่มีโครงสร้างและระบบการทำงานที่แข็งแรง ขาดการมีส่วนร่วมอย่างแท้จริง ตลอดจนมีปัญหาภายในเรื่องการบริหารจัดการผลประโยชน์ที่ไม่เป็นธรรม นอกจากนี้ยังสอดคล้องกับที่ กรมการพัฒนาชุมชน (2560) ได้ศึกษาหาต้นแบบการต่อยอดและขยายผลความสำเร็จของการพัฒนาเศรษฐกิจฐานราก พบว่าจากพื้นที่ตัวอย่างใน 9 จังหวัดจากทุกภูมิภาคในประเทศไทย บริษัท ประชาธิปไตยรักสามัคคี (วิสาหกิจเพื่อสังคม) จำกัด ประจำจังหวัดนั้น ๆ จะมีการทำงานร่วมกับชุมชนใน 3 ด้านหลัก คือ การเกษตร การแปรรูป และการท่องเที่ยวโดยชุมชน ซึ่งกรณี CBT ต่างได้ร้องขอให้ภาครัฐให้การสนับสนุนอย่างมากโดยเฉพาะในพื้นที่จังหวัดหนองคาย และเพชรบุรี เป็นต้น ในช่วงดังกล่าวนี้จึงได้มีการพยายามที่พัฒนามาตรฐานการท่องเที่ยวโดยชุมชนอย่างเป็นระบบระเบียบ โดยมีองค์การองค์การบริหารการพัฒนาพื้นที่พิเศษเพื่อการท่องเที่ยวอย่างยั่งยืน (องค์การมหาชน) (อพท.) และกรมการท่องเที่ยว ร่วมกันดำเนินการกับภาควิชาการ แต่ก็ไม่สามารถทำได้ครอบคลุมเป้าหมายที่วางไว้ ดังที่รายงานผลปฏิบัติการของกระทรวงการท่องเที่ยวและกีฬา (2566) รายงานว่าเนื่องจากงบประมาณภาครัฐมีจำกัด ทำให้ไม่สามารถจัดการพัฒนาและตรวจประเมินชุมชนท่องเที่ยวได้อย่างครอบคลุมทั่วประเทศ ในระยะ

หลังชุมชนท่องเที่ยวที่ได้รับการประเมินในอัตราที่ต่ำกว่าเป้าหมายที่ตั้งไว้มาก และจากแรงขับเคลื่อนมาตรฐานการท่องเที่ยวโดยชุมชนที่เกิดขึ้นในระยะนี้ ทำให้สถาบันการท่องเที่ยวโดยชุมชน (CBT-i) โดยทุนวิจัยของสำนักงานการวิจัยแห่งชาติ (วช.) ได้เริ่มนำแนวทางการพัฒนาการท่องเที่ยวอย่างยั่งยืน Global Sustainable Tourism Criteria (GSTC) มาใช้พัฒนามาตรฐาน CBT Thailand ระยะนี้ได้เกิด “ธุรกิจเพื่อสังคมด้านการท่องเที่ยวโดยชุมชน” เช่น SiamRise Travel, Thai LocalisTa และ บริษัท Local Alike เป็นต้น ที่ถือว่าเป็นองค์กรภาคเอกชนในรูปแบบบริษัทจำกัดและองค์กรสาธารณประโยชน์ที่ได้ก่อตั้งขึ้นเพื่อเข้าไปร่วมพัฒนาการท่องเที่ยวร่วมกับชุมชนทั่วประเทศ อันเป็นโมเดลใหม่ที่ภาคเอกชนเข้าไปร่วมพัฒนาและส่งเสริม CBT และได้รับการสนับสนุนจากภาครัฐอย่างเป็นรูปธรรม ถือว่าเป็นโมเดลธุรกิจเพื่อสังคมด้านการท่องเที่ยวที่ประสบผลสำเร็จอย่างมาก สอดคล้องกับที่ จริญญา แดงน้อย และคณะ (2563) ได้ศึกษาวิจัยรูปแบบการพัฒนา CBT ที่เหมาะสมสำหรับกิจการเพื่อสังคมพบว่ามี 4 รูปแบบที่เป็นไปได้ หนึ่งในนั้นคือ การบริหารจัดการแบบเครือข่ายที่มีภาคเอกชนเป็นบริษัทที่ปรึกษาให้ความช่วยเหลือในบทบาทการวิจัยและพัฒนา ตลอดจนช่วยชุมชนกำหนดทิศทางและช่วยเหลือชุมชนในการปรับตัวตามปัจจัยเปลี่ยนแปลงของธุรกิจการท่องเที่ยวโดยชุมชนทั้งภายนอกและภายในชุมชน อย่างไรก็ตามในระยะนี้ได้เกิดวิกฤตการณ์ COVID-19 ทั่วโลกอันส่งผลให้กิจการ CBT ทั่วประเทศไทยได้หยุดชะงักไปด้วย

ในระยะที่ 4 หลังจากวิกฤต COVID-19 จะเห็นได้ว่าทุกภาคส่วน ทั้งภาครัฐ ภาคเอกชน ภาคชุมชน และภาควิชาการ ต่างก็ได้ร่วมกันผลักดันให้เกิด พระราชบัญญัติส่งเสริมวิสาหกิจเพื่อสังคม พ.ศ. 2562 ขึ้น และรัฐบาลยังได้ตั้ง สำนักงานส่งเสริมวิสาหกิจเพื่อสังคม (สวส.) ขึ้นเป็นหน่วยงานดำเนินงาน พร้อมทั้งที่รัฐบาลได้ประกาศใช้แผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ ฉบับที่ 13 พ.ศ. 2566-2570 ซึ่งระบุเป้าหมายการส่งเสริมการท่องเที่ยวโดยชุมชนเพื่อสังคมในรูปแบบวิสาหกิจเพื่อสังคม (CBT-SE) อย่างเป็นรูปธรรม แต่อย่างไรก็ตามมี CBT ที่ได้รับการยกระดับพัฒนาเป็น CBT-SE เพียงแห่งเดียวในประเทศไทยเท่านั้น ส่วนที่เหลือจำนวนมากทั่วประเทศที่แม้ว่าจะรับทราบว่ามีภาระจดทะเบียนเป็นวิสาหกิจเพื่อสังคมได้ แต่ก็ยังมีความประสงค์น้อยเพราะกฎระเบียบที่ตั้งไว้ไม่สอดคล้องกับบริบทของการบริหารจัดการของ CBT ซึ่งสอดคล้องกับที่ ประพิน นุชเปี่ยม, ติญธรณ์ ประทีปพรณรงค์ และบงกช เจนจรัสกุล (2561) ได้ศึกษาวิจัยพระราชบัญญัติส่งเสริมวิสาหกิจเพื่อสังคม พบว่า เงื่อนไขการจดทะเบียนที่ระบุรูปแบบว่าจะต้องเป็นนิติบุคคลตามกฎหมายเท่านั้น อาจจะเป็นการจำกัดเรื่องความหลากหลายของรูปแบบธุรกิจ ซึ่งตั้งอยู่บนพื้นฐานของความไม่เข้าใจวิสาหกิจเพื่อสังคม นอกจากนี้ CBT บางส่วนไม่ได้ทราบข้อมูลเชิงลึกตลอดจนผลประโยชน์ที่จะได้รับ สอดคล้องกับที่ สำนักงานส่งเสริมวิสาหกิจเพื่อสังคม (2566) รายงานในการประชุมสมัชชาวิสาหกิจเพื่อสังคมประจำปี 2566 ว่าควรสร้างการรับรู้และตระหนักรู้เกี่ยวกับความสำคัญของวิสาหกิจเพื่อสังคมให้กับทุกภาคส่วนโดยเฉพาะเยาวชน เพื่อให้เห็นถึงความสำคัญของรูปแบบธุรกิจที่เปลี่ยนไปในอนาคต ทั้งยังควรส่งเสริมการเข้าถึงแหล่งเงินทุนของวิสาหกิจเพื่อสังคมเนื่องจากมีความเฉพาะไม่ใช้รูปแบบธุรกิจทั่วไป วิสาหกิจเพื่อสังคมมีพัฒนาการหลายระดับ ตั้งแต่ขั้นแนวคิด ขั้นเริ่มต้น ขั้นเติบโต และขั้นอยู่รอด การพัฒนาจึงแตกต่างกันไป และควรจัดการอบรมหรือสร้างความเข้าใจในการประเมินผลกระทบทางสังคมโดยนำเกณฑ์ผลกระทบทางสังคมมาใช้สร้างแรงจูงใจให้เกิดผู้ประกอบการเพื่อสังคมมากยิ่งขึ้นอีกด้วย

ข้อเสนอแนะ

1. ข้อเสนอแนะสำหรับการนำผลการวิจัยไปใช้

ผลการวิจัยนี้เป็นข้อมูลพื้นฐานสำคัญที่ทำให้เกิดความเข้าใจที่เท่าเทียมของการเกิดขึ้นของวิสาหกิจการท่องเที่ยวโดยชุมชนเพื่อสังคม (CBT-SE) ในประเทศไทย ทำให้เห็นภาพการบูรณาการทำงานของหน่วยงานที่

เกี่ยวข้องกับการพัฒนาการท่องเที่ยวโดยชุมชน การส่งเสริมวิสาหกิจชุมชน ตลอดจนการส่งเสริมวิสาหกิจเพื่อสังคม ที่จำเป็นต้องอาศัยหลายภาคส่วนในการทำงานขับเคลื่อน และทำให้เข้าใจมากขึ้นว่า การท่องเที่ยวโดยชุมชนเป็นเครื่องมือสำคัญในการพัฒนาชุมชนสังคมในประเทศไทยภายใต้กรอบการพัฒนาอย่างยั่งยืน

2. ข้อเสนอแนะสำหรับการทำวิจัยครั้งต่อไป

2.1 ควรมีการศึกษารูปแบบ ลักษณะการดำเนินการ และปัจจัยสำเร็จของการท่องเที่ยวโดยชุมชนเพื่อสังคมจากองค์กรต้นแบบ ซึ่งในปัจจุบันมี ชมรมการท่องเที่ยวโดยชุมชนท่าชัย - ศรีสัชนาลัย (กลุ่มกิจการเพื่อสังคม) ที่ได้รับการรับรองเพียง 1 แห่ง ตามพระราชบัญญัติส่งเสริมวิสาหกิจเพื่อสังคม พ.ศ. 2562 ซึ่งแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ ฉบับที่ 13 (2566-2570) ได้ตั้งเป้าหมายไว้ว่าต้องการส่งเสริมให้การท่องเที่ยวโดยชุมชนเป็นวิสาหกิจเพื่อสังคมอย่างน้อยปีละ 50 ชุมชน ซึ่งจะเป็นประโยชน์ในการนำข้อมูลการวิจัยไปใช้พัฒนาส่งเสริมวิสาหกิจเพื่อสังคมตามพระราชบัญญัติและแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมดังกล่าว

2.2 ควรมีการศึกษาพัฒนาแผนยุทธศาสตร์ท้องถิ่นด้านการส่งเสริมวิสาหกิจการท่องเที่ยวโดยชุมชนเพื่อสังคม (CBT-SE) เนื่องจากองค์การการท่องเที่ยวโดยชุมชน (CBT) ส่วนใหญ่มีองค์กรปกครองส่วนท้องถิ่น (อปท.) เป็นหน่วยงานพี่เลี้ยงที่ใกล้ชิดและ อปท.ยังมีการกิจในด้านการส่งเสริมการท่องเที่ยวซึ่งจะเป็นประโยชน์ให้องค์กรปกครองส่วนท้องถิ่น (อปท.) ได้นำแนวทางไปใช้พัฒนาชุมชนได้อย่างมีประสิทธิภาพ

เอกสารอ้างอิง

- กรมการท่องเที่ยว. (2558). **มาตรฐานโฮมสเตย์ไทย**. กรุงเทพฯ: กรมการท่องเที่ยว กระทรวงการท่องเที่ยวและกีฬา.
- กระทรวงการท่องเที่ยวและกีฬา. (2561). **แผนปฏิบัติการขับเคลื่อนการพัฒนาการท่องเที่ยวโดยชุมชนอย่างยั่งยืนและสร้างสรรค์ พ.ศ. 2561- 2565**. กรุงเทพฯ: กระทรวงการท่องเที่ยวและกีฬา.
- กระทรวงการท่องเที่ยวและกีฬา. (2562). **โครงการส่งเสริมเพื่อการท่องเที่ยวอย่างยั่งยืน**. สืบค้น 15 มกราคม 2567, จาก <https://www.mots.go.th/download/Research/ProjectToPromoteSustainableTourism.pdf>.
- กระทรวงการท่องเที่ยวและกีฬา. (2566). **รายงานผลสัมฤทธิ์ของแผนปฏิบัติราชการ ระยะ 3 ปี (พ.ศ. 2563 – 2565)**. สืบค้น 15 มกราคม 2566, จาก <https://secretary.mots.go.th/category/60>.
- คณะกรรมการนโยบายการท่องเที่ยวแห่งชาติ. (2566). **แผนพัฒนาการท่องเที่ยวแห่งชาติ ฉบับที่ 3 (พ.ศ. 2566-2570)**. สืบค้น 31 กันยายน 2566, จาก https://secretary.mots.go.th/more_news.php?cid=60.
- คณะกรรมการศึกษาและจัดทำรายงานเรื่องวิสาหกิจเพื่อสังคมพร้อมร่างกฎหมาย สถาปนาวิสาหกิจเพื่อสังคม (Social Enterprise). สืบค้น 5 พฤศจิกายน 2562, จาก library2.parliament.go.th/giventake/content_nrc2557.
- คณะกรรมการพัฒนาเศรษฐกิจฐานรากและประชารัฐ. (2559). **สานพลังประชารัฐ**. กรุงเทพฯ: อมรินทร์พริ้นติ้ง แอนด์พับลิชชิ่ง.
- จริญญา แดงน้อย, ปณต ประคองทรัพย์, นิทัศน์ บุญ ไพบูลย์, ปาริณา ประยุกต์วงศ์, ธนาจุ คุ้งกนก, และพรนันทน์ วงศ์ตระกูล. (2563). **แนวทางการพัฒนาวิสาหกิจเพื่อสังคมการท่องเที่ยวโดยชุมชนใน**

- ประเทศไทยในรูปแบบองค์กรจัดการจุดหมายปลายทาง.** สืบค้น 28 ตุลาคม 2566, จาก http://digital.library.tu.ac.th/tu_dc/frontend/Info/item/dc:177644.
- ชนัฐนันท์ ม่วงวิเชียร. (2561). **กิจการเพื่อสังคมกับบทบาทภาคส่วนที่สามเพื่อการพัฒนาสังคมอย่างยั่งยืน**
กรณี คุณมิชัย วีระไวทยะ. วิทยานิพนธ์ปรัชญาดุษฎีบัณฑิต สาขาวิชารัฐประศาสนศาสตร์,
มหาวิทยาลัยรังสิต.
- ชัยญภัทร บุณนาค. (2559). **แนวความคิดการสร้างธุรกิจกิจการเพื่อสังคม (Social Enterprise) ใน**
ประเทศไทย. สารนิพนธ์ปริญญาการจัดการมหาบัณฑิต วิทยาลัยการจัดการ, มหาวิทยาลัยมหิดล.
- ชัยญา ปัญญาภัก. (2563) **กิจการเพื่อสังคมในประเทศไทย : บทเรียนจากอดีตและแนวทางสำหรับอนาคต.**
กรุงเทพฯ: มูลนิธิแม่ฟ้าหลวง ในพระบรมราชูปถัมภ์.
- นันทกานต์ สมบัติสวัสดิ์. (2559). **แนวคิดเรื่องธุรกิจเพื่อสังคมของมุฮัมหมัด ยูनुส.** วารสารปณิธาน, 12(1), 1-16.
- ประพิน นุชเปี่ยม, ติญธรรัตน์ ประทีปพรณรงค์ และบงกช เจนจรัสสกุล. (2561). **วิสาหกิจเพื่อสังคมใน**
ประเทศไทย: ข้อเสนอแนะบางประการต่อ ร่างพระราชบัญญัติส่งเสริมวิสาหกิจเพื่อสังคม. Journal of
Thai Ombudsman, 1(1), 109-141.
- พจนา สอนศรี. (2560ก). **การทอ้งเกี่ยวโดยชุมชนรายงานภาวะเศรษฐกิจทอ้งเกี่ยว.** กรุงเทพฯ: สำนักงาน
ปลัดกระทรวงการทอ้งเกี่ยวและกัฬา.
- พจนา สอนศรี. (2560ข). **ทิศทางการทอ้งเกี่ยวโดยชุมชนในบริบทการทอ้งเกี่ยวโลก ประสบการณ์จากต่าง**
แดน. กลุ่มวิจัยและพัฒนานวัตกรรมด้านการทอ้งเกี่ยวและกัฬา กระทรวงการทอ้งเกี่ยวและกัฬา.
- มณีรัตน์ จันทรหนัว. (2564). **การพัฒนากรอบแนวคิดทางกฎหมายเพื่อส่งเสริมวิสาหกิจเพื่อสังคมในประเทศ**
ไทย. วิทยานิพนธ์นิติศาสตร์ดุษฎีบัณฑิต, สถาบันบัณฑิตพัฒนบริหารศาสตร์.
- มูลนิธิแม่ฟ้าหลวง ในพระบรมราชูปถัมภ์. (2564). **มูลนิธิแม่ฟ้าหลวง ในพระบรมราชูปถัมภ์.** กรุงเทพฯ:
กรุงเทพฯ (1984).
- วรุโรรณวงศ์. (2559). **การพัฒนาโมเดลสนับสนุนการดำเนินกิจการเพื่อสังคมในประเทศไทย.** วิทยานิพนธ์
มหาบัณฑิต, มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.
- วันรัชฌ์ พิรุณจินดา. (2559). **ปัญหาเกี่ยวกับการจัดตั้งวิสาหกิจเพื่อสังคมในรูปแบบบริษัทจำกัด.** วิทยานิพนธ์
มหาบัณฑิต, มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.
- สำนักงานส่งเสริมวิสาหกิจขนาดกลางและขนาดย่อม (สสว.) (2562). **พระราชบัญญัติส่งเสริมวิสาหกิจเพื่อสังคม**
พ.ศ. 2562. (2562, 22 พฤษภาคม). ราชกิจจานุเบกษา. เล่มที่ 136 ตอนที่ 67 ก. หน้า 32-56.
กรุงเทพฯ: สำนักงานส่งเสริมวิสาหกิจขนาดกลางและขนาดย่อม (สสว.)
- สำนักงานสภาพัฒนาการเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ. (2566). **แผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ ฉบับ**
ที่ 13 (พ.ศ.2566-2570). ราชกิจจานุเบกษา. เล่มที่ 139 ตอนพิเศษ 258 ง. หน้า 1-143.
กรุงเทพฯ: สำนักงานสภาพัฒนาการเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ.
- สำนักนายกรัฐมนตรี. (2554). **ระเบียบสำนักนายกรัฐมนตรีว่าด้วยการสร้างเสริมกิจการเพื่อสังคมแห่งชาติ**
พ.ศ. 2554. (2554, 18 พฤษภาคม). ราชกิจจานุเบกษา. เล่มที่ 128 ตอนที่ 55 ง. หน้า 1-4.
กรุงเทพฯ: สำนักนายกรัฐมนตรี.
- สำนักเลขาธิการรัฐมนตรี. (2561). **ประกาศเรื่อง ยุทธศาสตร์ชาติ (พ.ศ.2561-2580). (2561, 13 ตุลาคม). ราช**
กิจจานุเบกษา. เล่มที่ 135 ตอน 82 ก. กรุงเทพฯ: สำนักเลขาธิการรัฐมนตรี.